

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

9028

SMÅLAND

Villstad

14/12 1935

Willstrand, M.L., 1935

Svar på ULMA:s frågelista M 43 Kvarnar
och malning

44 bl.4:o

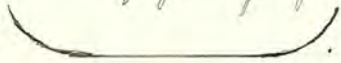
9028

Kevarnar och malning.

Småland,
Villstads.

A. Svår på Landsmålsarkivets frägnelista nr: 43 från Villstads socken.
Ovdr, som bekräftar att finsördela såd till mjöb vara mala, fimmala, gromala,
till s. h. gropu att ge kevaluren krossa (krössor), klämma; till gryn mala,
krossa; sönderdela salt mala, slöta, köslu, gno; sönderkrössa anbär (anbär)
till anbärdrick, som ojäst kallades lura, mala, klämma, slöta, krossa, krössor
sönder malt mala, slöta, och sönderdela kryddor slöta, gno, mala, grynge.
De enkla redskap man i äldre tid haft för att krössa eller mala såd vara
mindre vattenkevarnar, såsom skreddakevarnar (skvallakevarnar), anfötkakevar-
nar och handkevarnar, som drogos med handkraft. Malt mol, man med hand-
kevarnen, liksom lorkade anbär, och ibland även lorkat salt. Med hjälp av
en rundad sten (saltsten) grynge eller grodde man sönder salt mot en brä-
da (saltbräda) eller mot botten av ett käg (salt-kru) eller söt mot en
slankhäll, slankplatta (saltkäll, saltplatta). Endast med handkevarnar mol,
man mjöb tillfälligtvis av såd, då man hade så litet sådan att mala, att
man skändes för komma till en vattenkevarn med den eller lyckte, att det
inte var lönt på de kevarn må den. Kaffe, bränd såd, använd som kaffe,
krössade eller mol man i en urholkad kanna av trä med en kulle eller kriss

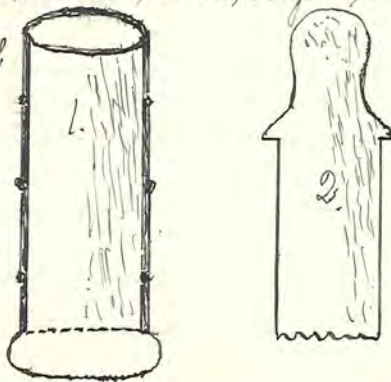
ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Frgl. 43

Rännan och krisan liknade fig. 1 i frägel. och rännans botten hade i regel denna svängda formen . Trisans ljokolek fylldes till upp behållningens bredd, och den pullades fram och tillbaka medelst en pinna i krisans mitt med båda händerna, när man mot något med den. Kruvaren kallades kaffkruvan eller kaffkruven. Var den liten och avsedd för malning av huvudsakligen kryddor, såsom peppar o. dyg., benämndes den pepparkruvan eller kryddkruvan. Tall eller avslad såd kruvade man joko i sådana kruvar. Sparvöde morllar av trä förekommo rätt allmänt för. De voro lika vida upp och ned.

Stölen var och svarvad av trä samt i nedre ändan skedd med små spikar eller en stansad plåtskiva. Sådana trämorllar användes mest till kruvning av kryddor och kallades därför kryddemorllar eller pepparmorllar. De voro i regel små.

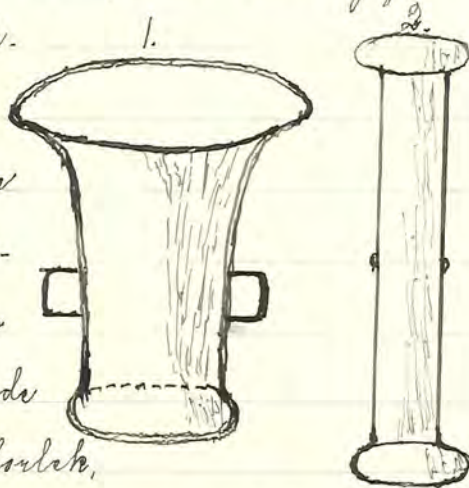
Höjden på dem var något olika, omkring 12 till 15 cm., och diametern inre ändigt 4 till 5 cm. Formen utvändigt kunde vara något olika.

Här synes en teckning av en trämorll 1. och en morllslöt av trä, stympad. 2. Morllar av keramik förekommo joko, och sålunda voro morllar av sten, k. av. sålsten. De voro i regel rätt låga och vida.

Men vanliga vasa mortlar av brons eller, som man sade, malm, och järnmortlar funnos ock. De senare liknade fig. 2 i frågel., och stölen hade ungefär enahanda utseende som den i frågel. avbildade.

Här synes en enkel teckning av en gammal malmmortel 12½ cm., 10½ cm. kvärsöret i övre kant och 4 cm. kvärsöret i botten, som invändigt är litet skåligt. Mortelstolen (2) är ock av malm 17½ cm. lång. Med hända ändarna kunde man stöla. De ha samma form och lika stölete,

4 cm. i diameter. Vad de milt emot varandra sittande s. tv. örörens stolar vara till annat än som prydnad, vet jag icke. Mortlar av metall eller sten hade smalt stöt men mortlar av trä en stöt, som nästan fyllde hela urholkningen. I sten- och metallmortlar stötte man sänder bryddorna, men i trämortlar brukade man prida eller gas sänder dem.

Senapskvar med larstäl (larstäl) och järnstäl (senapsstäl) har nog icke används här, ty inga gamla personer minnas någon sådan. Senapsstäl med en liten kvarn, bestående av en rickelrunda understen med en rund fördjupning i dess mitt, så stor att överstenen passade helt in i den.

Nära kranen är överstenen fanns ett mindre hild för en liten kräpinna, som man höll i, då stenen vreds omkring. Hela kranen var så liten och lätt, att den lades på ett bord, en bänk eller en spishäll, när man med någon aning med den. Kranen kallades kryddkran eller (senapskran), senapskranen.

Grynstampar som fig. 4 i frågel. har man inte haft. Korngryn mot man med handkranen, likaså havregryn, men havren kokades och torrades, innan den mals till gryn.

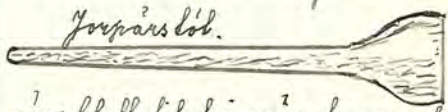
Polastekvarnar för rivning av rå potatis till slårkelsa eller till brödsrad i s. tv. lockebro hade de flesta bönder. Man kallade dem jörpärskvarnar. De bestod av en bred bräda, i vars mitt var ett rakt längd (80-90 cm.) och brett (40 cm.) rektangelformigt hål, som var överspänd med en rixfylät av järn.

Vid sidorna av rixfyläten hade man spikar på smala träribbor, för att den något längre än breda jörpärskodan inte skulle skrida åt sidorna vid malningen. Jörpärskodan saknade naturligtvis botten, och dess sidor gingo litet längre ned än ändstammarna, där man hade handlag att dra lodan med. Locket till denna löda, som var lika vid insändigt upp och ned, kunde lätt föras genom lodan. När man mot jörpärskodan lades det över på den och på locket en sten, som tryckte potatiserna ned mot rixfyläten.

Två personer satta gränser (strevsle) emot varandra på lerådan, som lades med andarna på hornen, skolan eller två bokar, och drogs kvarnen emellan sig.

Rivselset fick falla ned i ett stort brög eller i en stor killel. Längre fram i tiden gjorde man sig en jorjärnkvann av en kort och grov, rund krätull (slakt) som på sidorna helt bekläddes med en rievplåt. Genom krätullens mitt fanns en bränvel eller en axel av järn och i dess ena ändan en rev av trä eller järn med handtag. Övan rievullen hade man en lida, så lång som rievullen. Lidan var smalare nedåt och vidare uppåt utan botten. Det hela uppstods av en träställning med fyra ben. En pers om kunde med lätthet dra en sådan kvann.

Vid brännvins tillverkning (husbehoovbränning) med man på potatis till brännvin med de följande här beskrivna potatiskvannarna. Stort potatis för samma ändamål eller till bröd, pannkakor m. m. krossades sönder med en jorjärnslöt, som jorjärnslöt.

var stor, då ett stort parti jorjärn ^{skufes} slötas, och mindre, när blott lite jorjärn krossades. Med ordet kvann (kvann) menade man dels det hus, i vilket förmalning skedde och dels redskapen, som skulle gå runt, med vilka man mot Torment kvann (kvann) fins. Ex. "Quanna i Knäs (Strnäsholm) står, ky där i för lite vatten nu under sömmelorkan".

Handkvann eller hambkvann, även hänntkvann voro vanliga namn på handkvann.

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Frgl. 43

Sådana benämningar som pins, gnyrka, gnyrka eller markas på handtecknen har
 icke här förekommit. Med en handtecknen mot mans väggning liden mjöl av
 lockad såd men mera sållan, by här i porten var det för många vatten-
 tecknen vid större bäckar och mindre äar, där ett fall fanns. Alla de där
 småtecknen har man varit med eller läst förfalla. På handtecknen mot mans
 horn- och harnryggt, korsade malt och enbart samt ibland salt på särskild
salttecknen. De vanliga handtecknen lågo på ett särskilt bord eller en bänk
 med ben under och en enkel fram eller kant av smala bänkar runt omkring
 eller på de fyra sidorna av bordet. I ena hörnet eller mitt på en sida fanns
 en öppning eller ett hål med en liten stjuvlocka att tillåppa det med. Genom
 detta hål sopades det malna med i kärlet eller i en mindre pose (pöse). En hand-
 tecknen såg ut som fig. 8 i frågel- eller, som den var liten och skenar lä (lagos) i
 en svartantig (långantig) loda (lädas), som vid malningens ställdes på en bänk
 ett bord v. dyb. Likhade den fig. 7 i frågel. Salttecknen, som man hade en sådan en-
 tecknen för saltkrossning, bestod av blott av kunnar, runda och kunnar skenar, som
 vid användningen lades på ett lake eller lygskygare v. dyb. på golvet eller ett bord.
 Denna tecknen liknade fig. 5 i frågelistan. Varje handtecknen bestod av två
 kunnar och i riktiga skenar. Den under kallade man manstannar eller lyggar.

I dess mitt var ett mindre runt hål, varis man slog in en kräpplugg, bussen,
 genom vilken järndubben drögs. Den övre stenen benämndes prästenen,
överstenen, köparestenen eller ibland päaren. I denna stens mitt fanns
 ett större runt hål, sjat, kwanojät, för nedsläppande av det, som skulle
 malas. Man lade i sjat med en näver (handen) eller en liten skovel (skyffel),
 under det man drog kvarnen med den andra nävern. Handlaget i ett litet
 hål i prästenens nära kanten bestod av en kräpinna och kallades kräpinnan,
kwanojinnan, sj mondel, munk, vindel u. dyl. Järnet under överstenen tvärs över
kwanojät hade namnet sejlet. I dess mitt var en liten fördjupning för dubben
 i understenen. Om vid ryck eller hastig kringvändning sejlet gick av dubben,
 sade man: "Kwana gick nu sko". Dubben, kring vilken vridningens skedd,
 hade intet annat namn än kwana-dubben. I denna kvarn, som litet sig i f. b.
 har man icke haft här. När handtevarnsstenarna lägo på laven, fästes under-
 stenen med 4 små järndubbar, som gingo genom lakens botten något ovan
 den in i grundas fördjupningar i stens undersida, eller hade laven dubbla
 bollar, och den överska hade i mitten ett så stort, runt hål, att stenen nått
 och jämt passade in i detta hål. Låg den ej skadigt, bilade man fast den
 och stoppade tyggen som mellan bilarna runt stenen, om springor funnos.

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
 SMÅL. VILLSTAD
 Fgl. 43

För de små handkvarnarna hade man igen anordning all² öka eller minsta av-
 ståndet mellan stenarna, när man ville mala grovare eller finare. Genom att
 knacka upp eller ned kvanadubben liksom reglerade man grov- och finmalning-
 en. Större handkvarnars brukades lätts och lyngas, när stenarna lågo på
 lava med brän, medelst en mindre hävsting, ställaren, under understenen.
 Med ställaren kunde man trycka upp eller dragas ned kvanadubben, som var
 fast vid ställaren med skruvmutterar eller blott med en hasp. Att ställa in
 kvarnstenarna på lagom avstånd kallade man ställa kvanan, lätta mäs, lynga mäs
lägga ihop kvanan, lägga ut mäs eller helamma ut mäs mäs (mäs). Torro stenarna här
 ihopklämda och ringa tungt, sade man: "Kvanan gnymlar (gnydmlar). Me jölet blir
fiint som döst". Motsatsen här till hette det: "Kvanan malar för grovt. Me jölet blir
sänt (sängt)". Dessutom kallades även vattenkvarnarna. I handkvarnar med lös under-
 sten vilade kvanadubben inte på någonling, utan den satt fast i bussen och gick tvärs
 igenom den. De större handkvarnarna hade längre dubb, som med sin nedre änd
 vilade i ett lager på en kvärs eller ställaren under själva laven. Lagret kallade
 man dubbpanna och stäm dubbstäm. I själva kring dubben i understenen hette buss,
bussringar. Den hölls fast med små ringar (hilar), bussringar. Hilarna, som man
 höjde och sänkte kvanadubben med, kallades ställvingar.

Me kanistens anordning för att underlätta dragandet av handkvarnar
har man icke haft och ej heller utväxling eller drö på dem här.

unga kvarnar, dragna av hästar med s. tv. vandring, har säkerligen
icke här förekommit under senare tider. Jag har ej sett någon sådan kvarn.

Handkvarnen drag man med ena handen och matade den med den andra
eller, om den gick mycket tungt, med båda händerna, och en annan per-
son matade kvarnen. Man fick också ibland se två svagare personer
gemensamt draga av handkvarn, då den var matade den. Någon behåll-
are, fylld med såd eller annat, varifrån det rann ned i kvarnolja, häd-
man utlång det, som skulle mätas, med en mindre skuffel eller ena handen
från säcken eller annat håll och på så sätt matade kvarnen.

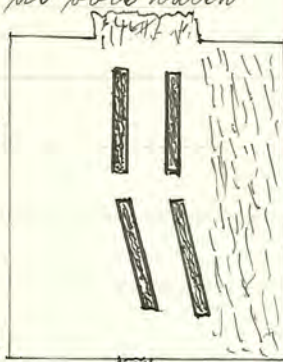
B. Vattenkvarnar har i århundraden funnits här. Kvarnar med lodväll ställ,
litet vattenhjul kallade manstevallkvarnar, (ofta uttalat stevallkvarnar) stevalla,
stevaller, bräckkvarnar, bräckstevaller, anfotkvarnar (en-), anfoter. Ordet
stevalla användes egentligen om en verklig stevallkvarn, men om en annan
dålig kvarn brukade man spydigt säga: Dä (den) kvarn är sjä ussel. Dä är
ä riktig stevalla. Hon gjör ä stevallar. Stolla användes icke om stevall-
kvarn eller om någon vattenkvarn i allmänhet utan endast om väderkvarn.

Där man fick dömma upp för en liten kvarns blott tidigt på våren och
 sent på hösten, brukade man kalla kvarnen gråskvan, emedan man
 ej fick skada gräs-växten på ångare utifrån vattendraget. En vanlig
 kvalitetskvarn var uppförd i fyrkant av timmer. Stvarnhuset, 5 aln.
 långt och $3\frac{1}{2}$ aln. bredt, innehöll blott ett rum. Inmantel sak-
 nades. Ullvattnet vilade på sidoväggarna, 3 aln. höga, och
 en rund ryggås, som vilade med sina ändar på gavelspetsarna. Taket
 täcktes med bräder eller med bräder, näver och lerv. Trägelv av sägade
 eller upprexade plankor fanns. Dörröppningen, blott $2\frac{1}{2}$ aln. hög och $1\frac{1}{6}$
 aln. bred, var på ena gaveln. Taket försårets hade man. Om sidan fanns
 var det på ena gaveln. Laven för understenen låg på två timmerträn,
 inbyggna i väggarna. Stvarningen (kravningen = kransen omkring
 stenarna) var oftast fyrkantig med två halvlocher och en cirkelrund
 öppning i dessa lockers mitt. Övan på locken hade man en fyrkantig
 träställning med fyra styck 1 fot långa. I den ställdes skruen, som uppe
 i överkant var kvadratformig med sidor $1\frac{1}{4}$ aln. vardera, och undre, mindre
 öppningen var blott 4 tum kvadrövert. Under den krallformiga skruen (spann-
 målsbehållaren) hängde den rötliga kravstenen (kravastorn) med 3 remmar.

Kvarnbyggnaden kallade man kwanan eller kwanhuset. En skwaltakvarn hade
 icke mer än en väning men större vattenkvarnar i regel två: nedre botten, övre
kwanan och övre botten, överkwanan. Kvarnbyggnad till överkwanan benämndes
kwanabrod. I förhållande till byn hade vattenkvarnarna ganska olika läge.
 De kunde ligga nära byn men också en fjärdedels eller en halv mil, k.o. m.
 längre från byn, beroende på vattenfallens belägenhet. Kwanadammen
 eller kwanasumpen kallades den vattenmassa, som uppdrämdes ovanför
 fallet. Dammfästena murade man upp av sten och beklädda dem med
 jord och grässtov på den sida, som rulle mot strömmen. Själva damm-
 byggnaden gjordes av trä, limmer och plank. Dess olika delar voro damm-
boret, dammbrösket, flojeln, runöver för mycket vatten fick rinna undan,
slämbret. Där vatten tillgången var överflödig, hade man mer än en damm-
 locka (dammlocka), nämligen kwanalocka och en eller två flollockar. Dammlockan
 kallades, och dammlocka, slämma eller slämblocka. En dammlucka i övre ändan
 av kwanan var kalle förlocka eller förslämma. De i dammens botten fästas
 järnen, som höll dammluckan i rätt läge, hade namnen ankarjärn och damm-
lockejärn. För bortförande av flovatten (för mycket vatten) hade man flojerna
 och flollocka, floslämmerna. Själva avloppsöppningen kallades kwanranne.

Skulpsrännan kallade man florännan och kvarrännan slup, sluprännan, kvanna, kvarrännan. Flor hette underbyggnaden av en kvarränna. Man lade om rännstochar, rännlimmer och rännunderlag. Ramen, som höll samman kvarrännan och bestod av fyra sammanknäppta trä, benämnde man ohana och slanga, varmed man drog upp lutan, lokslanga eller vindslanga. Öppna kvartlutan kallades den på kvarnen, ställa kvana i gang och sätta kvana i gang. Stängens, varmed kvarrhjulet slannades, hade namnet slamslanga eller hjulslanga. Det lilla vattenhjulet i en skvattakvann stod lodrätt upp och ned, var ungefär 1 alm långt och 20 tum i genomsnitt, bestod av en rund stock av versigt granträ eller furu eller av slaktet ekträ. I stocken hade man med bors och slämjärn gjort några tum långa hål med 3 tum mellanrum runt stocken, de övre hålen hålen lodrätt och de under dem lilla smala åt höger, så här.

I dessa hål slog man in brädor 5' eller 6 tum breda och 7' eller 8 tum långa. I sådant vattenhjul benämndes kvannakären, kvannastampen eller blott kvannahjulet. Namnet hjulaxel, var mest vanligt på hjulets axel, men man kallade den även hjulstock och hjulstoc. Den var av slakt, eller lättspråkt trä, De små bräddorparna eller stockarna i ett sådant hjul, kallades hjulblad, skovelar, hjulspjäll.

Järmbandens kring hjulets båda ändor hade ^{ännu} inget namn, än hjulband eller hjulringar. Dubben är järn eller stål i hjulets nedre ända kallade man fiken, nåla eller hjuldubben och lagret, som den löper runt i, dynor och stålpannel¹ningen dubbspanna, stälsko, stäl samt fastsatt vid stälpannas²del och dynas dynestaman. Stocken, vid vilken lagret var fastgjort och med vilken man kunde lite höja och sänka överstenen eller skä och minska avståndet mellan kvarnstenarna, hette lättestocken eller lyftbräck. Hela lättningsanordningen, kallad lättnad, lättnad eller lättnad, bestod av nämnda stock, vars högra ända fastsatts i kvarnens högra vägg eller i ett särskilt kimmerträ, fast vid väggen och vilande på faste stelar, den lodräta stängen, lättnadslin, lättnadslin, som går upp genom kvarnqubet och med sin nedre ända fast vid lättnad och sin övre vid stälbomm¹en, en lityrad och kylvad, fyrkantig hävsläng, 2 1/2 alm. lång ungefär. I en skruvskvarn brukade man ha stälbommen nära vänstra kvarnväggen, där skoldpunkten utgjordes ^{av} en stolpe, 2-3 fot lång, fast vid väggen. Vist ändan av stälbommens länga hävslängsarm hade man fast på väggen ett fyrkantigt trästycke med några ^{små} lite nedåt med navare borrarade hål. Med en rätt grov och stark pinne, inslucket ovan bomändan i dessa hål hölls bommen i det läge, som man ville ha den. Trästycket kallades stälbräck och träpinnen stälpinne. Andra namn på dem har jag icke hört.

Lållskruv eller slållskruv förekom sällan i skvaltkvarnar. Stockarna
 eller limmerkråna, på vilken kvarnloven vilade, kallade man stinkräng, stink-
hjulkrav och kravstokar eller kravslaveltrå. Kvarnloven hette och stenstolen eller
stinkbotten, stinkbotten, mjölluren, mjölbotten. Stolparna, som uppleuro loven, hade
 namnen stenstolspälar eller -stolpar. Kvarnstenarna hade samma namn i en skval-
 takvarn som i en handkvarn, nämligen unnestenen, liggeren och prästenen, över-
stenen, löparsstenen, präaren. Parat kvarnstenar kallades endast kravstens-
par eller slangäng. (Sten uttalades för oflo stäv). Packningen under under
 stenen hette stinkbotten, sällan mygård. Den bestod av minst 1/4 tum
 tjockhet kråder. Träramen kring kvarnstenarna kallades kvarnvingen (krav-
naringen), kravaslommen, kravskaret, mjölbängen och öppningen i densas
 främre del mjölslussar eller mjölhället (-hållet). Det mjöl, som samlades mellan
 stenen och slommen, kändes allmänt ringmjöl och det ringmjöl, som man
 fick först efter en nyhaktning av kvarnstenarna, ringstenmjöl. En råna
 från kravslommen till en mjölhåla i kvarnen fanns ej. Man lät mjölet
 direkt under malningen rinna genom mjölslussar med i en pos (säck), som
 på små krorar (kakor) hängdes under mjölslussar med säckmunnens uppfåt.
 Man pakade icke med en pakal men mjölet i mjölposen.

Från hälet i främre delen av kvarnsomman fanns en liten ränna av fyra små brädlappar omkring 4 tum långa. Genom den, kallad mjölsluss eller mjölkast, kom mjölet ut i malning. Enär både handkvarnar och särskilt skvattakvarnar för långsadan kommit ut ur bruk, är det hart näst omöjligt att kunna beskriva de olika slag av konstruktioner, som förekommit i dem. Färdningen i luggaren eller underslaren, genom vilken spannolant spandeln, långjärnet, gick, kallade man buss, bussen, bussning och långjärnets eller stämoxelns del, som gick genom bussning, axelvals. Långjärnets lopp i dess runda ändor har jag ej fått uti något namn på. När bussning blev utslapp, sade man: "Bussen gör inte håll. Den (har) utslappat", ej något själv. Järnet, varmed man gjorde håll i bussen för nya kilarna, benämndes bussjärnet, bussstoggjärnet. Det liknade ett slänjärn man hade en på två sidor. Att göra håll i bussen för kilarna (ringarna) benämndes göra eller slä ringkast. Busstilarna hette bussringar. Bussring kallades det trä eller den runda kråkalt, som fyllde underslans hälet i mitten. I denna kull fanns ett borat håll för stämoxeln eller långjärnet. Den inre delen av bussningen närmast axeln (axeln) hette innerbuss och dräl utanför denna busskäpa. Om man hade järnplåt eller gräsastinn på övre sidan, har jag ej fått uti.

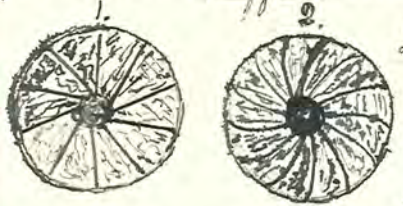
Utlerbussen var den del av bussen, som intill stenens fylle hälet utanför
inarbussen. Det förekom någon gång, att man smorde bussen, om den
 annars icke gjordes lätt, med tjära. Man ville dock ojämn tjära den,
 ty mjölet fick tjärlukt. Teglet, infällt i sejalspår på undersida av på-
stenen, låg tvärs över stenens s. kallade öga och vilade på spännolen
 samt upplägs över överstenen. Kvarnstenarna i en skvadra- eller bäckstevan
 var ej stora, omkring 3 - 3½ fot i diameter och 6 - 7 tum tjocka, då de
 var nyhuggna. Man brukade ha en, ibland 2 järnringar, omkring varje
 sten och särskilt kring påstenen, för att den icke skulle spricka och bli
 löngr. Järnringarna kallade man kvarnstensringar. Fjortio nyljärnsring
 kring påstenen såg man icke här. Tand-låg- eller kalksten finnes icke i sock-
 nen. Därför högg man kvarnstenarna av ljusa granit- eller gnejsberg. Ett
kvarnstensbrott eller hugge fanns i sydvästra delen av socknen på Urbö ägor,
 där många kvarnstenar för höggas. Man ansåg, att där var gott kvarnstensgryt,
 någon här. Äldre lik köptes icke kvarnstenar från avlägsna och utant om
kvarnstenshuggare inom socknen. Två skickliga sådana nämndas, nämligen Grann
 och Fredlund. Till större vallenkvarnar vid År högg man större kvarnstenar,
 både vid År och År, 4 - 5 fot i diameter och 8 - 10 tum tjocka.

Allt hö uppi den övre kvarts stenen för hackning benämndes lyftes uppi prästen, vinnas (vinda) uppi den, och i så fall hade man en rund stock uppi mot lakat övre stenen. I stockens en ända fannos två borrade hål korsvis, genom vilka två rätt grova och 4 fot länga spakar (^{stuckos in} spakar). Stocken kunde vridas omkring med spakarna. På den var fäst en järnkätting, som under kringvridningen vridades på eller av stocken, beror de på att vilket håll man var vid den. Då stenen vindades uppi, lyftes den först med järnspelt eller kravalar så högt, att man kunde sticka ett kråstykke under den mittför öyat. Omkring kråstycket fästes kättingens från ända, och sedan vindades stenen uppi med vinnverket. Det behövdes två karlar till detta arbete. Man vände den upplyftade stenen med undersidan uppiåt och lade den på två bjälkstumpar på kvargolvet eller mot en stark bock (pall) av en bjälkestump. Stenunmlägg och stenbaklägg kallade man bjälkestumparna och bocken. Innan hackningen av stenen började, strökte man övre stens undersida med ett stort, på en sida jämät och platt kråk (kolströk stenen) för se, var upphöjningarna på ytan fannos. Därefter började man hacka, pricka och reffla (om det behövdes) stenen. Verktygen, som därvid användes, var kvans- hacker, spetsiga ö håda ändar, flathacker för att hugga uppi refflorna.

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Fgl. 43

Tyrkanthackor, omlatas juha här man picka och pickbaaka dock ej pickhammare med lös² pickor, pickuddar. Kvarnsteinarnas refflor hade intet annat namn än reffler, riffer eller mjölspar (-spar). För att kunna hissa upp den övre stenen begagnade man ett slags vindspel, en vinnstock med två vindkåjpar och järnkedja, kvartalänken (kvartalänken). Se blad 17. Lyfta upp påstenen kallades ku opp kwana, vinna opp kwana, och lägga ned stenen lägga ihop kwana, vinna ned stenen. Man sade: "Kwana i ihoplagd" eller "inlagd". Det avrundade trästycket med skaft, som man satte i ögat på stenen för ^{att} vid nedläggningen drö stenen i rätt läge, benämndes kwana hulba, stankulubba. Järnspelet, med vilket man skilde de båda stenarna åt vid uppbygging är den övre, hette kwana pelet Trakilom eller vingen, som sattes mellan stenarna, då man lyfte på den övre, hade namnet kwana sten eller kwana vingen. Att lägga in nya stenar hade ingen särskild benämning. Man sade blott: "Påta om stenar". Att passa in dem: passa ihop eller sämja in stenarna. Särskilda anordningar eller redskap för att få kvarnarna i gång på stenen funnos nog, men jag har ej kunnat få reda, hur de hette eller hureddana de voro. För att se efter om understenen låg vägrätt, använde man en s. k. rättskiva och vattenpass eller en rättskiva, en stora, rät vinkelbake och ett sänklod, om man ej hade något vattenpass. Skerrätta man sten er sades det ibland.

Allt skrivätkä understen med päststens hjälp kallade man mala i löskä eller mala i lömgång, d. v. s. låta kvarnen gå utan att mala någonting. Det grovhackade partiet närmast kvarnögat hette slangröjet och den finhackade yllsta kanten på kvarnstenen: mjölagangen eller mjölakransen. Om det förkäm obackade parti mellan refflorna, benämnde man dem slätträner (slättränder). I de småskvaktakvarnarna brukade man icke ha stenarna refflade. Man mol i dem endast mjölsorbad säd. Men större kvarnar hade refflade stentar, och med dem mol man även storkad säd. Man hade stenarna refflade närmast kvarnstensögat ut till stensens periferi hjulkejsformigt, antingen raka (rätta) eller reffler eller något svängda (böjda), alla åt samma håll.

Dessa båda figurer skola visa, hur man refflade kvarnstenar, 1. rätta refflor och 2. böjda. Refflor ritades upp efter mall, refflemall, refflemätt eller refflebrän, refflesticka i de flesta fall med ett kesl (kol). Det lös hackade stentflisorna (slantflisar) kallade man refflestis. Man uttalade alltid reffler med rent r-ljud i första stavelsen.

Ordningarna för maktarbetet voro skuren, skustället, stentammot, stentorkat m. m.

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Frgl. 43

Fjärrgående isar, som spannmålsbehållaren vilade på, brukade man iken ha. Skruen, kwanastuben, kwanakupa kallades spannmålsbehållaren, och den vilade på särskild stativ, kallat skrubockan eller ibland kapebokan och kapekastan, som stod på locket till kwanstensringen ovan ögat. På kwanen, som med sektemjöl, hette skruen sektekupa och sektekratten. Den rörliga bottnen under behållaren kallades skov. Fjärrkrokarna, med vilka skov var fast vid behållaren, hade inget annat namn än skrokarna. Luckan (lokan) eller spjället, med vilket man reglerade spannmåls tillförseln, benämndes koralska, korvspjället. Lokan bestod i regel av en tunn brädslapp med handtag, och den kunde skjutas fram och tillbaka i spår under skruens mindre öppning. Man varken höll spjället fast med kilor eller höjde och sänkte det med ett snöre utan reglerade sådantillförseln till skruarna med att dra ut eller skjuta in luckan mer eller mindre. Den kunde ej höjas och sänkas, men det kunde man göra med kwanstkon, som hängde med sin fjärl under i en skinnrem, fast vid en vidblan pinne (nawel), matarepinnen, ställpinnen. Med den kunde man skruas upp och ner skov, som händsaktligen reglerade sådant medriivande i kwanöyat. Skäppen, som skäpar på överstenen och skakar skov, kallades skakekäppen, skakarepinnen, skwallekäppen,

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Fgl. 43

risleppan, rislekäppen, skakelären, kallareppan. Vid skon var den
 löst fäst med en skruv, en spik eller en träpinne med huvud på skons ena
 ryttisida. Förstild skakelering med lafler omtalas ej, varför sådan beoligen
 icke används. Då man moln agnar, halm till, agnarkjöl och halmköl, matade
 man kvarnen för hand med en käpp, agnarkäppen, halmstikka, vilket kallades
matu ut eller pellu ut. Tömmas behållaren och skon benämndes matu ut,
ransu ut. Tömma en säck såd i skruven sådes slu på kvarnen, lomma på kvarnen.
 Var en säck såd för lång att lyftas upp till skruvens överkant, komde man upp
 en del såd i en sällo (skäppa) eller kråb utlös med ron (handtag), och påhåll-
 de såden i skruven. Slu upp och håll eller lomma på sådes det då om detta utlöste.
 Vattenkvarnar, drivna av vattenhjul (skovelhjul) med vägrätt lig-
 gande hjulaxel förkommo vid större vattendrag, näst. Dammbyggnar-
 derna vid större kvarnar i äldre tid bestodo i de flesta fall av kämfälla
sklockor eller furuslockor, skrädda påminstone på två sidor. Det var ej
 vanligt att bygga kvarnadamms av sten (stendamms), utan av trä (trädamms).
 En stendamms var gjord av rätt stora och naturligen flata stenar. För att vat-
 trycket icke skulle rubba stenarna och dammen bli tät, fyllde man upp med
 jord, gråsten och grovt, stenblandat grus på den sida, som vette mot strömmen.

Modernare dammanordningar med flera dammluckor, såsom kvanaluckor och flötslock, som öppnades vid större vattenflöde, samt flöttningslock, vilken lyftes upp, då en timmerflotte skulle föras genom damman, ha förekommit först i vår tid. Nutidens kvarndammar ha större och tyngre dammluckor med laskastolpar av järn med höl (hål, i vilken man sätter in ett järnspehl (en järnstång), när man hissar upp luckan. Isgrindar (islar) av trä- eller järnspjälvar har man både före och nu framför inloppet till kvarndammen. Islock kallades också denna grind, som hindrade islyckan att komma in i kvarndammen. Presskumma och sprängkumma funnos icke vid vattenfallen i Villstads socken utan endast öppnas och av trä gjordas kammor. Isrägarvarande kvarnar benämndes hjulvarnar, mjölvarnar, seklvarnar, om i dem fanns någon mjölsekt. Vattenhjulen voro i huvudsak av rindhandat typ nämligen underfalls hjul. Omär inga högre vattenfall finnas i socknen, tvärte man icke ha överfalls hjul. Endast en liten kvarn med endast ett par stens gjorda med överfall. Alla de andra gingo med underfall. Vattenhjulen hade olika storlekar. Minst i omkräts var överfalls hjulet. Fördjupningen för vattenhjulet kallades hjulgrava. Polknen, av hjulvarnar bestod av fyrstreckda stockar eller plankor

När hjulbrännan gick under hjulet vid underfall, kallades dess botten slup-
botten, skuldbotten eller skvalbotten och de yllersla ändarna av rännans sida
 plankor slupören. Hjulslocken, hjulhubben, hjulaxeln, axelslocken eller axelhubben
 bestod av en grov ekeslock eller föreslock (furnuslock). I lockens ändar slog man
 in de stora axeldubbarna av järn. För att ike lockändarna sulle (spricka), gerade
 man dem (anvgjordade dem) med starka järnringar, hjullockeringar, axelringar, innan
 dubbarna slogs in. Om en hjuldubb lossnade i locken, kildades den fast igen
 med kraftiga kilar (ringar) av tjärning furubrä med hjälp av ringjärn, kiljärn, kilnål.
Kilarna, dubbkilarna (kroppkilarna) drevs in i lockens ända med slagga eller
huggax. Ett kuvanahjul bestod av fyra hjularmar på var sida med ett mellanrum
 på ungefär $1\frac{1}{4}$ aln eller $1\frac{1}{2}$ aln, hjulets bredd, och de två hjulringarna, mellan och
 i vilka skoularna i hjulet fasts. Skoularna voro bräder, antingen blott av en rätt
 bräd brädslump varje skovel eller vanligast av två brädslumpar, skällda i vinkel
 med hankerna emot varandra på hvar. Tvärstag, som höll samman hjularmarna
 och ringen kallades hjulstöd, hjulstok, sållan hjulsvägar. De brätkilar, som slogs
 in, mellan hjullocken och hjularmarna hette packning. Anordningarna för över-
 föring och utväxling av drivkraften voro huggahjulet (kroppahjulet), fast vid
hjullocken, med huggring, i vilken huggarna (kopparna) suto, och kuvanlans drevet.

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
 SMÅL. VILLSTAD
 Frgl. 43

På kugghjulet satta kuggarna nåslor alltid på hjulets sida och kallades sichkuggar. Sublo kuggarna på hjulets yttre kant eller periferi, såades de slå på borsten. Drevet fastes vid långjärnet eller slanaxeln med en stoppkil, och bestod av två runda träskivor med järnband omkring och järnbestag på yttersidorna samt i trissorna iborrade, starka pinnar av hård träslag. Pinnarna kallade man drevpinnar eller drevvalar och trissorna valltrissor. Slodo kugghjulet och drevet för nära varandra, sade man, att de krängas eller kränga varandra. Motsatsen här till hette: "De kugga över". Anordningen av i en större kvarn under gammal tid för att kunna driva två par slenar växelvis med samma vallenhjul voro en flyttdyna för drevaxeln, så att det par slenar, som skulle mala, slodo stilla, under det de andra molo. Man hade och en ramskiva på hjulslocken och en på kugghjuls axeln till andra parats slenar samt rem i dyg., som kunde långas på och tas av, när man ville mala eller icke på andra kvarnstensparet. En större kvarn hade minst två par slenar eller tre par, nämligen havrakvarnen, sammalslenar, präg, horn- och velkvarnen samt schlekwand = sichtslenar. Slätslenar omkryej. Man talade om: "Elkan, kväran, kran" och sade: "Jag så mala kvarnen på (mån) kväran i havren mår eller kran är inte harkad på länge; är därför gremaler hon".

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
 SMÅL. VILLSTAD
 Frgl. 43

Tullkvarnar ha funnits i äldre tid, såsom Villebo-kvarn, Pölas-kvarn (Pölarvåds-kvarn),
Anås-kvarn (Anåsholms kvarn) och Ågårds kvarn. Om dessa kvarnar någon gång
i tiden varit skalkekvarnar, vet jag icke, men det är mycket troligt. Den såd, som
mots till människoföda rensades och torrades i hemmen och ej i kvarnen. Rensmaskin
behöfdes därför icke för. Nu finnas rensingsmaskiner i dessa kvarnar.
Grynkvarn, skal eller skalkevarn, skrådverk och rotmaskin funnos
icke i gamla tidens kvarnar utan ha tillkommit i vår tid, så även benslamps
eller benmaskin, benkross. Gryn mot man med handkvarnen av horn och
försåld (liljet kokad) och torrad havre. Skalad såd, skalkehorn, skale-
haver mots till skalemjöl först för omkring 60 år sedan i dessa bygder.
Skalade man såden blott så mycket, att hornens ändar borttogos, så de mun
lappad såd, och mjöl av den kallades lappad mjöl. Ben mot man till benmjöl
med vanlig mjölkvarn, men man hakade och böslade så den benen, kokade
nu dem det feta och fika s. tv. bensmjöl samt kokade dem i solen eller oflast
i behållaren, innan man mot dem. Fikets ben hade finare gry, d. v. s. de hade
mycket små partiklar eller sådkorn, och de köptes från Västergötland eller unno-
städer. Om de voro av sandsten eller kalksten, vet jag icke, men av kalk-
sten minnes ingen nu, att de voro.

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Frgl. 43

Anordningar för mjöls siktning funnos i de stora kvarnarna, som kvarnhuset var uppför-
 fört i två våningar, så att man kunde ha schlesnarorna i övre och sikten (seksla) i
 den undre våningen. Seksla utgjordes av en rund eller sexkantig stomme av smala trä-
 ribbor. Omkring trästommen fastes schleduken av helst lagel men och av fin metalltråd
 (mässingslåd). Själva sikten gick runt inuti schlebingen, schleda, schlehisla
 med klilsda eller baklsda. Sikten lutade litet framåt och roterade med tillhjälps av
linhjul och draglina. Mjöllet från schlekanan föll genom en tråsluss (tråanna) in
 i sikten. Grynteross, grynskalare, skalarsten i skalarstomme, grynsikt, gryns-
 säll, mullsikt och slagsikt ha tillkommit i kvarnarna under nyare tid här.
 För malning i lullkvarnar utlades lull (lolla). Mjölvaran lollade av såden,
 innan han mot den. Lollen (lullen) kunde vara något olik i de särskilda
 kvarnarna, beroende på mjölnarens ekonomiska sinne. Enligt gammal praxis
 skulle han ha vått att lolla två keppar för lulla för sammalning men tre eller
 fyra lollkeppar för siktning. Den som lull lagna såden förvarades i lollkistan.
 Det vatten, som drog kvarnens gång, kallades malvatten. Var det väl litet
 vatten, sade man: "Stana, orkar inte utan järn, sakta i dåligt, ky vatten ky inte
te (värken inte till) att den vä (hanne)". Blev det så mycket vatten i kvarnabäckens
 att det svämmade över dammen och bäckens kanter, kallades man om svämvatten, flovatten.

När vattenet sleg i en bäck eller ä, sådes det: "Nu blir det vassöka i maleratten."

Vattenbrist och vattenbröl kallade man om, då det var intet eller på litet vatten, att man icke kunde mala. Om vattenet icke räcker till för malning dyggnat om utan blott då och då, när vatten genom upplämning samlats i dammen, kallades det mala vid slämmen eller mala vid slämmen, och den i dammen samlade vattenmängden en (ä) slämma eller ä slämma.

Det i dammen stillastående vatten benämndes språkvatten, stiltvatten eller sladvatten.

Vatten, som pressas genom en halvuppsdragen lock i en kvarnkärr, gavs man namnet krångvatten eller språngvatten. Man kallade om bröt och usselt vunnfall (undanfall).

Styg vattenet för högt nedanför kvarnen, så att vattenhjulet hindrades i sin gång, klagade man över bakvatten, hinderavatten, bakström, när det lites om kom tillbaka efter att ha lämnat kvarnkärrarna. Om hjulet påstod man då, att det gick i bakström eller i kar.

Isbildning kring kvarnhjulet under vintern hade här intet särskilt uttryck, utan man sade blott: "Det isar på i fryser fast." En egenomlig isbildning har förekommit och förekommer under vintern vid övergång från köld till mildare i än Nissan. I vatten bildas nämligen is här så att den upphöjer sig och kvarnarna slänna. Folket säger då: "Nissan grunnar eller Nisse grunnar." Om de med ordet "grunnar" mena, att vattenet funderar på om det skall rinna eller inte, vet jag ej.

Önskar de länka på, att det blir isbildning ända ned till bottnen, grunden och därav kallas ättel "g^{ru}n^{na}r", som då skall betydels g^{ru}ndar. Jag har ej förklaring av någon härpå. Då en kvarn fått slå, så att vattenhjulet festsit fast, heter det: "Hjulet har frossat ner, isat ner. Att slå bort isen från hjulet kallades att is^o, ising, hogg^a bort isen, ransa i isen. Redskapen, med vilka man isade voro is^ö, isbela och järns^öttel.

C. Om väderkvannar kan jag icke skriva något, emedan inga sådana ha funnits i Villstads socken.

D. Fara till kvarnen för att mala eller få malat kallades ku^{va}ns, fara^a la ku^{va}ns m^u ku^{va}nalass, m^uldalass. Fanns det någon ku^{va}ns till kvarnen eller, man icke hade några dragare (ö^le), har man sådant på axeln i en posse (s^äck) ungefär lika mycket säd fram, som bak (framljus bakljus). Hela bördan kallades man m^uldab^ör eller ku^{va}rab^ör. Den spannmål, som skulle malas, benämndes m^uld, m^ulda, m^ulder, m^uldera, m^ulle, m^ulles^a och m^u (ensmalning). Mjöl sades allmogens ofast, men ^{man} fick ^{h^or}a gamla personer, och si (su^ga) mel. G^undermalna sådeskal för sig, ej blandade med mjölet kallades kel. Var mjöl illa, malet, så att skaldelar funnos i mjölet av några större storbek, kallade man dem särr och sade mjölet vara säigt. Mjöld^umm, mjöld^ost var fin fint dammjöl..

Det flog omkring i luften vid minsta vinddrag. Mjöltsäckar (mjölpsäck) voro gjorda av lugg och icke av skalstinn, mest av linväv (hörväv) men också av kampräv.

Olikt sätt att mala var grovmala, då man låtlade kvarnen, så att mjölet blev grovkornigt, gropa, när sådeskornen blott beländes sönder, fälla = gropa grovt, finmala, då mjölet blev finkornigt, och gummala, när mjölet blev alltför fint. Sammalat gjorde man med den mesta såden först, d. v. s. den varken skalades eller siktades, och mjölet kallades sammalat eller sambaget mjöl, grovmjöl. På det mjöl alltför grovt måste det malas om, vilket var rätt besvärligt, ty då fick man mala kvarnen för hand. Det som fräns källjes mjölet gav man namnen sävs, skaler och kliv. Var mjöl illa (obaligt) malat, sådes det vara särgt eller spetigt.

No, en mjölsh menas mjöldricka, som gavs beredat, att dricka. No, en förde litet mjöl i vattnet och gav dem. Ex. "Stalven har fått mjölsh i kolväll".

Skruining omtalas ej här, men blännumjöl (blandmjöl), då man mol två sådeslag tillsammans, t. ex. korn och havre, råg och korn, Skruinjöl (skruinjöl) fick man vid malning av skalad, ej siktad såd.

För siktat mjöl hade man följande uttryck, samsaktat, samsikt, helsiktat, helsikt eller finsikt, florsaktat, florsikt.

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Fgl. 43

Först i när tid, för omkring 60 år sedan, började man tala om slätschla, lopps-
mala, loppschele; något äldre uttryck var florschla, florsecht. Allt stängas av
mjölet vid ombytet av säckar hette skjutas för mjöllets eller stängas i för mjölet.

När säden var tillräckligt torr för malning, sade man maletorv, kvantatorv
om den. När säden ej nog torkad, utan mjölet klibbade vid yttre randen (krän-
na) av kvantlennarna, kallades det dejning, dä dejart, dä blir dejning, kvanta
i dejad, dä klavart (klenart) i kvanta, dä mjölet klabbart (klibbart) i kvanta, hva
dejart på den porsven (gräven) i mjöllebet. Om säden innehöll si mycket fuktig-
het, all det uppslag vattenångor från mjölet, sade man: "Mjölet gyllar (suctlar), si
dä blir skovart på slommen.

Inåslan eller hvar torkades man säden, som skulle malas, i bakugnen efter bröd-
gräddning, då ugnen var lagom varm och säden ej brändes (rostades). Enhelt
eller en hel lunna säd torkades på gräven, beroende på ugnens storlek. Under
toreringen rödde man med rakan omkring i säden allt ibland. Med rakan råkade
man ut säden, när den var torr. Den som hade bestut, kunde torke säd i den, då den
var uppdadad och varm för annat ändamål. Någon särskild torkeslag för sädes-
torering fanns icke i socknen.

Allt sålta kvantnen i gräny sade man slaf på på, dva på, dva i slo, dva upp kvantalska.

Utlrycke för att tillräckligt malkat mjölk: "Lät (lät) inte malkat mjölk innan för gårdens!" Lösas med det: "Då går mö vatten, medan mjölk är söt." När kvarnen gick långsamt, sade man: "Uvann stiller må att gå. Hov asat omkring varannan minut." När den gick med fart: "Uvann snurrar omkring, går fort omkring". Då den gick allt för fort: "Uvann skenar i sta, som hov vore gälav (gälav)". Att få kvarnen i riktig gång och mal väl och bra benämndes få den i mjölgång. Motsatsen här till: "Uvann halvar, går slötigt eller ojämt". Det första mjölet man fick vid början av en malning kallades för mjölet och det första mjölet, som kom efter en harkning av kvarnstevan, ringmjölet. Mjölet, som kommer, sedan malningen är i full gång, benämndes fjär mjölet, och det mjölet man får vid slutet av malningen ät mjölet (eftermjölet). Kommit uttryck för att nyhuggna och nyharkade kvarnstevan utvändigt små stenpartiklar än: mjölet blir grusigt (grusigt) eller sännt (^{för} sändigt). Sådant mjölet kallades slamm mjölet och användes till hönsfoder. Lärskildas namn på mjölet, mallet med gånlar, slitna stenaar eller nyhuggna stenaar, hade man icke. Mjölet, som sopades av stenaar för en harkning av dem och spölmjölet på kvannugolvet samt mjöldamm, och sopasopat, kallades sop mjölet, ej gick mjölet.

Om kvarnen mot vål och lagom fint mjöl, sådes om den: "Skona skär brä ä
malen väl". Järnbitar, som möjligen kommit i kvarnen och där blivit tillplattade, hade i det närmaste namn, och de ansågs inte kunna boka håll. Då såden i skruven tog slut och kvarnen gick, hette det: "Skona järn i komma. Skona skramlat dom, hör ja". Malat slut på en sats, spännmål, innan nästa sats påfylldes, kallades malen ut skona eller malen ut den, och fylles på en ny sats såd, benämndes byta om. Om kvarnen kastade hela kornet ifrån sig, sade man: "Skona skjuven är dänger kornet ifrån sig". Skanna en vattenkvarn kallades slamma eller slå (sla) igen skona.

I hamnen förvarades det i en ^{malda mjölet} mjölbänge (mjöllär) med framåt lutande lock (lock) och avdelad i rum för olika slag av mjöl: vetmjöls- rosmjöls- kornmjöls- och havremjölsrummet. Skade man inte en mjölbänge förvarade man mjöl i en kista (mjölakista), i en limma (lunna) med lock, sållan i en posse (mjölaposen) för mossens och pälhornas skull.

Kvarnbygget i en s. k. hopakvarn eller byakvarn var så organiserat, att delägarna gjorde mans- och hördagsverken samt lammade material i förhållande till sin andel i kvarnen. Om hemmansägare, som inte hjälpt till kvarnbygget, kunde i vissa fall få lösning in som delägare i kvarnen.

Huru många gårdar, som hade del i samma kvarn, kan jag inte lämna ett
 bestämt svar på. Tregel hade en större by en hopakvarn för sig och ett
 par mindre byar en gemensam kvarn. Omkring 10-15 gårdar hade del i sam-
 ma kvarn. Varje gårds andel beräknades efter gårdarnas storlek i hemmans-
 tal eller efter tiden, kvannadygn, kvannvecker, varje bonde, som delägare behövde
 för malning av sin säd. Måldalag och kvannalag kallade man de gårdar, vars
 ägare hade del i en hopakvarn. Endast bönder, ej korpare, hörde till måldalaget.
Snälla bönder lögde kull av sina korpare, när de molo deras säd, men godhjärtade
 och snälla bönder molo korparnas säd för intet. Här funnos inga stora kvann-
lag för, by det var gott om småkvarnar i socknen, som var gles befolkad.
^MHarvskick, kvannsticker eller kvannklubba för kvannlagets väkning funnos icke.
^TIngen kvannfogde hade de. Vid en allmän sammankomst med kvanndelägarna
 kom man överens om den ordning, i vilken delägarna fingo bezagnat kvarnen
 och den tid var och en fick mala. ^KKvannnyckeln överlämnades till den,
 som stod närmast i kull att mala, sedan en bezagnat kvarnen sin tid. Hops-
kvannar hopades inget mald. Endast hände allibland i större kullkvarnar.
 Allt lugga kvar måldagssarna i kvarnen och vänta med malningen till en
 annan dag kallades lugga upp eller lugga in målda.

Fäskarna, som lades in i kvarnen märktes med ett kol eller med rödteita av mjölnaren, om ågnaren icke förut hade märkt dem. Fäskens lirkor mylljades icke för det ändamålet. När många fingor vänta på sin lurt all för målet, hette det: "I kvarnen är malträngt." (I kvarnen är det malträngt.) Fick man mala själv på en annans kvarn, betalade man med såd, 1 1/2 krappor för lunnan eller, dock sällan 12 à 16 skilling för lunnan. Lullkvarnar lags i regel lull, av det, som mols i dem. När delägarna i en hopkvarn malit sin spannmål, fingor larporna mala sin, om deras husbonde malit den förut åt dem. Den första lullkvarnen här i socknen tillkom säkertligen år 300 år sedan. Tingen minnes när och han lämnar uppgift på årtal.

En manlig person, som ågnade sig hundsaktligen åt malning, kallade man mjölnare malare eller möllare och hans medhjälpare mjölnardräng, mjölnarpajt, om det var en yosse. Mjölnaren avlönades med en kredjedel av lullen och fri bostad i kvarnstugan (kvarnastuga). Mjölnardrängen fick mal, bostad och ^{lön} mjölnaren. I bykvarnen mol bonden själv sin såd eller hans dräng, om han kunde mala. Den som kom till kvarnen för att få mala, benämndes kvarnkar, måldakar eller ibland måldare och i flertalet kvarnkarar, kvarnafolk, måldafolk, måldakarar. De som väntade på malning vid kvarnen, sulto eller lägo i kvarnammaren (kvarnkammaren).

ULMA 9028. M. L. Willstrand. 1935
SMÅL. VILLSTAD
Frgl. 43

Kvarn kammaren var i ett hörn, inne i korren, och i kammaren fanns en öppen spis och bänkar att sitta och ligga på. I den vilade mjölnaren, när han inte behövde sitta till kvarn under malning. Han bodde i ett i kvarnkammaren utan utan i mjölnarslätt (-slugan) eller kvarnslätt. Den var inredd som andra mindre slugor i äldre tid. Vid en större kvarn fanns alltid ett kvarnstall, där maldafolk kunde sätta sina hästar, oxar eller kor, medan man väntade på att få malit. Kvarnstallet var ett enkelt stolpa- och kvädsstall. Här i socknen körde man må få med kor, oxar och slutar an med hästar.

Gamla vattendrag, vid vilka kvarnar fanns, men som under senare tid har dött ut och försvunnit, känner man inte till. Bärskarna och ärnarna var kvar, men kvarnarna fanns inte mera till, utan de ha fått rublas ned eller blivit nedrivna. Man gav kvarnarna i regel namn efter byn, som Ängde, den, k. v. Uxbo kvarn, Svanabo kvarn, Lunna kvarn (efter Lund), eller och efter den gård, på vars ägor kvarnen låg, t. ex. Tabo kvarn, Villsta kvarn, Bölas kvarn (efter gården Bölarogd). Dessa bygdställen och gårdar fingo namn efter kvarnen och kvarndammar, t. ex. Dammen, Dammen, Kvarnbygd, Kvarnbygd. Några vattendrag gav namn efter kvarnen, som låg vid det, t. ex. Kvarnåkeren, Kvarnströmen.

Folksagor med motiv från kvarnar och malning hur jag åter
 många att berätta. Kvarnen, som malde allt, vad man ville, om-
 las olika av de gamla. Den vanligaste sagor om den var denna.
 En mycket fattig korpare bodde i en skog ej långt från ett stort berg.
 Han var smäll och tjänslaktig samt givmild. Många barn hade han. En
 dag under vintern, då det var ganska kallt, gick han ut i skogen för att
 hugga ved. På en liten skogsväg kom han upp en gammal, krokryggig och
 låg (fåt) karing, som gick lutande, slöt sig på en grov påk (käpp), och bar,
 som det tycktes, en tung bör (börda). Korparen gickade (åtråd) karingen
 och så han: "Starkars lilla mor, en bör är för tung, svar jag. Vallen
Tänke, att jag så (skall) hjälpa er är bära den en bit" (= att stycka väg)?
 "Ja, stark så han hä." "Var så'n T jag må bära?" frågade (frusvade) han.
 "Se berget här borta i skogen, garte (svarade) hon. "Då så jag följa
 er må bära dit", så han. A så gick de. Då de kom ke berget, böslade
 karingen med sin påk ^{hög} dess vägg och mumlade för korparen obegripliga
 ord. Berget öppnade sig då, och korparen fick se stora rum där inne.
 De glimmade av guld och silver. Vid ingången stod en liten
 kvarn. "Den så du få", sade karingen, "för att du varit hit bära åt mig"

"Kvanna mal allt, nu (vad) du ber den mala, blott du ser ^{du} ^{na} till henn:"
 "Lilla kvanna snälla, mal dä jag vill ha!" Dä sä hon mala mjöl välling, gröt, grön, mal och salt m. m. När du vill, att hon sä stanna, si (säg) bara: "Stanna, kvanna lilla!" Torp paren gick hem med kvannen, och den mol, det han bad slin om, sä att torpar folket fick det mycket bra. Bonden, jag vare äg torpar folket bodde, vare rik och snäl.
 Han ^{hade} hö talas om den underbara kvannen och vill köpa den, men det fick han icke. Dä bad han torparen, när han hade päl mycket slätter folke, att fä läna den. Det fick han. Men under vägen hem med kvannen glömde han, hur han skulle säga för att fä kvannen att stanna.
 Hemkommen med kvannen befälde han hus brun att läga fram sä mänga domma kärl, hon hade. Dä bad han kvannen mala välling, och kvannen mol alla kärl fulla. Dä vill han, att den skulle stanna.
 Han skrek: "Stanna stanna!" Men mol gjorde den alljämb, och välling vann omkring i hela slugan. Han halvade omkull i vällingen och skulle ha drunknat i den, om icke torparen tillhålls. Han slannade kvannen. Bonden jäm rade sig, och sä till torparen: "Ta din sländiga kvanna. Hon har gjort med mycken skada, för slörd mitt hus i höl pä ta livet i med!"

Varför harsvallnad är salt, berov på en krollkvarn, som en jude, slab från en fattig liten bonde, vilken bytt sig till kvarnen för en julaskinka. Den hade han köpt sig till av sin rika bror, som klundrade honom ofla, för att gift sig med fattig flicka och hade det så dåligt. När han kom till släcke på hans ägar, hörde han någon jämma sig sorgligt. Han gick till platsen, varifrån jämmer hördes. Där låg en mycket gammal man, som klagade: "Oj, oj, hur så ja komma hem?" Bonden frågade honom: "Var bor du gamle far?" "Ja bor där borta i skoven," svarade den gamle. "Du så ja följa er dit och hjälpa er", sade den fattige bonden, och han hjälpte upp gubben och stödde honom under vandringen. Gubben frågade honom: "Var är det, du har varit armen?" "Det är att (all) fläsket är," svarade bonden. "Ah, vad ja lyckat om fläsk! Om ja fångat litet fläsk är äta, skulle ja bli kry (frisk) i starkt (starkt) igen," sa gubben. Men bonden ville ej gea gubben sitt fläsk, som han fått. "Du så ja är kvarn av makt i slätt, när vi komma dit ja bor, om ja får fläsket Du: kvara mat allting, blott du ser dina: "Kvara mat det eller det," t ex salt, mjöl, gryn m. m. m. m. När du vill, att det så slanna, så då: "Slanna, slanna, slanna kvara lilla," och då slanner strax," sade gubben.

Lussenatt mellan klockan 12 och 2 borde ingen kvantgå, ty då ville bonarna, att det skall vara lyst i kvarnen. Men man den natten de himmarna, slanna de kvarnen, eller ställa till något annat gale, som man inte förstod sig på, med kvarnen.

Om Skam strökte förbi alla natten Lussenatt, omlatas inte här. Men hände det under en midnatt med ^{någon gång} kvarnen, så att man inte kunde mala, brukade man säga: "Ni i Skammen lös igen i källan och framme!" Gamla mjölnare brukade sitta i kvarnstrammen och berätta för kvarnafolket om spöken, Skams ildöd, krollens påhållningar och bonars röstelse i kvarnen.

Bäst var det att ej rita eller förvärma någon av dessa. Skam kunde man läsa bok. Men krollens höga ej till flykten för annat än eld och slät. Tomarna (Smänissarna) skulle man slå väl med (vara vän med). Då hjälpte de mjölnaren med malningen. De väckte honom, nattetid, när han skulle byta om säckar, fylla på säck i skuren, slanna kvarnen, då det var urmålet, o. s. v. Fall en liten bomb på kvans krusens kant och, som det lyckas, släppte ut ett horn i skuren, blev det mycket, fint och gott mjöl. Tydligt skulle man låta honom vara och framför allt inte grina (skrekta) eller göra nån av honom, ty då blev det motsatsen, och han försvarat.

Det omtalas icke, att lombarna gjordt något ont eller ställt ^{till} något elakt
 i en kvarn, om de ijordades eller hävades, vilket man nog snart skilde sig
 för. En nykomman mjölnarvagn skulle något timmar en natt se till kvarnen,
 medan mjölnaren sov. Hans fick då se lomben, som ibland visade sig i kvar-
 nen, komma med en liten pyngling (= en liten påse) korn på ryggen. Lomben
 klättrade upp på kvarnskruan och började plocka korn i den. Kvarnen gick
 väl och mol vackert mjöl. Men drängen tyckte lomben var höjlig, grinade
 åt honom och sade: "Vad är du för en liten dum gubbe, som blott släpper i ett
korn i sänder? Då nyllar (gragnar) inte mycket (eller most), hör du kunna begripa
ha, ha, ha! Genast försvann lomben. Det blev ett fasligt gny i kvarnen. Den
 började gå med hiskelig fart, så att hela huset skakade. Mjöllet blev singt och
 allt för qvot. Drängen blev rädd och slände kvarnen. Efter den natten visade sig
 lomben icke mer i den kvarnen, som aldrig gick så väl och mol så fint som förut.
 Säger om troll, som nattetid komma till kvarnar och vilka ha målet eller bädd om klot
 mjöl och deras hämnd, om de ej fånga vad de vill ha, berättades för här liksom
 anarstådes, men de äro nu glömda, och jag kan därför icke skriffligen redogöra för
 dem. Kvarn, som brändes ned tre julaftnar i rad av troll, eller en kvarn, dit trollen
 samlades till gille, men där de låto skrämma bruk sig en björn, omtalas icke här.

Allt Helt Orde høg amat smöröffer i kvarnen av sina blåkullakåringar,
han jag hörd ombalas, och att han då dansade med dem m. m.

Fågeln om mjölnaren, som stod i kompaket med trollen och kunde med deras
hjälp få kvarnen att mala mycket, ^{fortare} då flera kommo och ville ha malit samt be-
gärde över att det gick för sakta, han berättats för mig av en gammal gammal, över
90 år. Mjölnaren behöfde blott gå ut och tillkalla dem med särskild trollfor-
mel, som gummman glömt. Då kommo de i skjedad av svarta häns. De sprango
hit och dit på och vid kvarnadammnen. Fågeln varo de synliga. Endast några få såde
sade sig ha sett dem.

En mjölnare, som hetta Hans, fick en natt besök av en trollpucka, som
synes honom mycket vacker. Hon bad honom mala en liten pssekon.
Det gjorde han tillfridd. När han sedan var ensam i kvarnen om nät-
ten, kom hon igen till kvarnen, och hon förkollade honom, så att han
blev kär i henne. Han ville ständigt vara i kvarnen, även om han intet
hade att mala. Hon kom ofta till honom och hjälpte honom med malningen,
som gick alltid bra. På gick en tid. Men en gång, då hon lyfte upp en säck
säd för att komma på, fick han se, att hon hade runja (svans) under klänningen.
Då blev ^{han} förskräckt och skrek: "Bort, bort, sländiga troll! Skom aldrig hit mer!"

Hon blev ledsen och sade: "Ingen glad dag ^{sa} skall du mer få, än jag så frän deli-
gä." Och så forsvann hon. Mjölvaran blev konstlig litt sinnes, malningent gick
dåligt, och en morgon funno de honom drunknad i kvarndammen. Det trod-
des, att trölpackan dränkt honom.

Rim och härm rörande kvarnar har jag ej kunnat här få reda på någon.
Gåtor om kvarnar och dithörande förhållanden hade man nog inga, eftersom
de gamla icke minnas några.

Ords lär eller ordspråk och talisätt om kvarn, mjölnare samt malning voro
"Bullen inte som ä kvarn", sades till den, som oarbudet ställde till buller (don).

"Skunnan gör jä na (henne) som ä kvarn", påstod man om en kvinna, då hon sprata-
de ideligen utan upphåll. "Seu man mjölal pösen, ä då ingenting ä fröwd (fröga)
etter (efter)", sade man om sig själv eller en annan, då en dum och skamlig hand-
ling begåts, vilken förstört anseendet och hedern. "Du maler djäbelsgrög", fick
den hova, som ständigt var utesam och försämlig i sina ord. "Wil som en mjöl-
nare", sade man om en mycket neddamnad person. "Ingen gör ärlig ut kvara",
ly han får mer eller mindre mjöldrost på sig i kvarnen. Om en mjölnare bellade
allföu här (mycket), sades det: "I dö (don) kvara han ingen läta mala. Än (en) får på lida
bebaka, sä då knapp mjölal pösen."

Tro och sed rörande kvarnar och malning vara följande. Om Lusse och Tomas-
messe borde ingen mala: enligt ett gammalt rim: "Tessan ä kombar
små. Tella ej kvarn sä gå. De villo då ha på Tsinas kam se bö!" Svart fräns-
listans rim kunde man få höra för. Här ansågs det, att kvarnar skulle (skulle)
slå Tomasmesse- och Lussenatt från hf. 13 till 2. Andra nämligen ansågs det
ej synnerligt farligt att mala de timmarna utom juldagen och natten mellan
påskafloren och påskedagen. Att kvarn ej fick gå under dymmalen ontalas icke.
Man skulle icke låta omalen eller malen påd ligga i kvarnen under
påskan, ty då kunde påskakäringar, som kommo hillsa från Ölärskulla
förtrödda den, så att den blev oduglig till föda.

Om kvarnen slammade i synnerhet nattetid utan synlig eller förklarlig orsak,
var det näcken, trollen eller skogspäna, som höll den. Hasla eldskäp i natt-
net skrämdes bort dem. För att blihka dessa och kvarndomen, vilka kunde bestäm-
mas om vattkeafven, strödde man ibland litet mjöl i kvarnrännan man hällde
in iet brännvin i den. Att en ovän släppt kvicksilver ovanför dammfästet, om en
kvarndamm flöt ut, brödde man ej här. Det var litet giltigt att mala i ny eller nå (nedan).
Hålda posarna skulle läggas så på mål dalasset, att posarna varna väl mot kvarn
till henne och från henne mot hemmet. Smålandsstenar den 10 december 1925.
M. B. Willstrand